

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม

สุชาดา ทองมาลัย*

ประเวศ อินทองปาน**

ธเนศ ปานหัวไผ่***

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพมีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาการปฏิบัติสมถภาวนาและความสำคัญของสมถะต่อการบรรลุธรรม 2) เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและความสำคัญของวิปัสสนาต่อการบรรลุธรรม และ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่มีผลต่อการบรรลุธรรม

ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติสมถภาวนาเป็นปัจจัยสำคัญต่อการบรรลุธรรมที่ขาดไม่ได้ เริ่มต้นด้วยการทำให้สงบหยุดนิ่งในเบื้องต้นจนถึงระดับสูงอันเป็นสมาธิในระดับฌาน ซึ่งแบ่งเป็น รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 เมื่อมาถึงขั้นนี้จึงเรียกได้ว่าเป็นระดับสูงสุดของสมถะ เป็นความหลุดพ้นในระดับโลกียะ เมื่อจิตตั้งมั่นดีแล้วจึง

* นิสิตระดับดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ติดต่อได้ที่: suchada.thongmalai@gmail.com

** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาปรัชญาและศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ติดต่อได้ที่: thumpvi@ku.ac.th

*** อาจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา และศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ติดต่อได้ที่: thumtnp@ku.ac.th

เข้าสู่วิปัสสนาภาวนา สามารถละสังโยชน์ได้หมดสิ้น บรรลุเป็นพระอรหันต์เป็นความหลุดพ้นในระดับโลกุตตระ สำหรับการบรรลุธรรมนั้นอริยมรรคมีองค์ 8 เป็นหนทางแห่งการดับทุกข์อยู่ในระดับวิปัสสนา เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นแจ้งในอริยสัจ 4 ด้วยการวนรอบ 3 อากาโร 12 ขจัดอาสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง

ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนามี 4 แบบ ได้แก่ มรรควิธีที่ 1 (สมถะนำหน้าวิปัสสนา) มรรควิธีที่ 2 (วิปัสสนานำหน้าสมถะ) มรรควิธีที่ 3 (สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน) และมรรควิธีที่ 4 (จิตปราศจากอุทธัจจะในธรรม) ทั้ง 4 วิธีล้วนสำคัญสำหรับการบรรลุธรรม คือ *มรรควิธีที่ 1 และ 2* เป็นมรรควิธีที่มีแนวทางไปในทิศทางเดียวกัน คือใช้สมถะ (ฌานสมาบัติ 8) เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา โดยมรรควิธีที่ 2 เป็นวิปัสสนาด้วยอรรถ พิจารณาไตรลักษณ์ (ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา) ด้วยการใช้ความคิดพิจารณาจนเกิดความสังเวชปล่อยวาง อารมณ์จิตจึงมั่นคงเป็นสมาธิเข้าถึงฌานแล้วเจริญวิปัสสนา *มรรควิธีที่ 3* เป็นการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม วิปัสสนาภาวนาจะต้องควบคู่กันไปกับสมถภาวนาเสมอ เป็นโลกุตตรฌานที่ทำให้ใจสงบตั้งมั่นแล้วจึงวิปัสสนาเห็นแจ้งอย่างวิเศษพิจารณาขั้น 5 ด้วยอริยสัจ 4 โดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ละสังโยชน์ บรรลุธรรมในที่สุด *มรรควิธีที่ 4* คือ กรณีที่จิตปราศจากความฟุ้งซ่าน จิตบริสุทธิ์ภาวนาย่อมไม่เสื่อมสามารถปฏิบัติจนบรรลุธรรมได้ ดังนั้นเมื่อผู้ปฏิบัติทราบถึงลำดับของการปฏิบัติและความสำคัญของทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาแล้ว จึงสามารถปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้องต่อไป

คำสำคัญ: สมถภาวนา; วิปัสสนาภาวนา; การบรรลุธรรม

An Analysis of the Relationship between Samathabhāvanā and Vipassanābhāvanā to Enlightenment

Suchada Thongmalai *

Praves Intongpan **

Tanet Panhuaphai ***

Abstract

This research was qualitative research, and the objectives of this research were 1) to study the practice of samathabhāvanā and its importance in Enlightenment 2) to study the practice of vipassanābhāvanā and its importance in Enlightenment and 3) to study an analyse of the relationship between samathabhāvanā and vipassanābhāvanā in their approach to achieving Enlightenment.

* Ph.D.'s student, Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Kasetsart University, e-mail: suchada.thongmalai@gmail.com

** Associate Professor, Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Kasetsart University, e-mail: fhumpvi@ku.ac.th

*** Lecturer, Department of Philosophy and Religion, Faculty of Humanities, Kasetsart University, e-mail: fhumtnp@ku.ac.th

It was found that the practice of samathabhāvanā is necessary factor in Enlightenment. The practice of meditation is to still the mind, such that the mind will progress through the levels of jhāna. There are eight levels of jhāna, four rūpajjhānas and four arūpajjhānas (non-rūpajjhānas). The arūpajjhāna level is the highest level of samathabhāvanā, at which liberation from defilement can be obtained at the lōkiya (mundane) level. Once the mind can remain at the highest level, practice can then proceed to vipassanābhāvanā, which can then lead to the elimination of saññōjana and then the attainment of arantship, which is the liberation from defilement at the level of lōkuttara (supermundane). With regard to Enlightenment, ariya-magga (the noble eightfold path) is the way to become free from the suffering in the level of vipassanābhāvanā. The insight available at this level can perceive the ariya-sacca (the Four Noble Truths) through three phases and twelve actions. Ultimately this perception allows all defilements to be removed.

The relationship between samathabhāvanā and vipassanābhāvanā has four possible paths which lead to attaining the enlightenment. The first of these is samatha as the base of vipassanā; the second path is vipassanā as the base of samatha, the third path is vipassanābhāvanā and samathabhāvanā, which are always together; and the fourth path is the mind without distraction in dhamma. All these paths are very significant for attaining Enlightenment, the first and the second paths are the paths that lead in the same direction, that is, using samathabhāvanā (the eight samāpatti) as a base of vipassanābhāvanā. The second path is the path of introspection through vipassanābhāvanā, as a way of considering the Ti-Lakkhana (impermanence (anicca), suffering (dukkha) and not-self (anattā)) through human wisdom. This continues until one who practices is able to become free from attachment, the mind is stable in concentration, and able to reach jhāna then to proceed to develop to vipassanā. The third path is that of vipassanā level, the practice to attain Enlightenment. Following this path,

vipassanābhāvanā must always be done with samathabhāvanā. Samathabhāvanā renders the mind still at the level of lōkuttarajhāna and the superior sight of vipassanābhāvanā, can see through the five khandha (the five aggregates) by ariya-sacca (the Four Nobel Truths) with yonisomanasikāra (wise consideration) and then eradicate saññōjana and attain the enlightenment at last. The fourth path is the mind without any distractions; it keeps the mind clear which enables one to maintain the practice until attaining Enlightenment. Therefore, when those who practice know the process and significance of samathabhāvanā and vipassanābhāvanā, then, they are able to practice in the correct way.

Keywords: samathabhāvanā; vipassanābhāvanā; enlightenment

1. บทนำ

การปฏิบัติธรรมนั้นถือเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนามีความแตกต่างจากศาสนาอื่นๆ ซึ่งมุ่งเน้นการสวดอ้อนวอนหรือการประกอบพิธีเพื่อบูชาพระเจ้า การปฏิบัติธรรมจึงเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ที่ฝึกฝนอย่างถูกต้องและต่อเนื่องได้รับผลดีทั้งทางร่างกายและจิตใจ ที่ยิ่งไปกว่านั้นคือสามารถทำให้บุคคลธรรมดากลายเป็นพระอริยบุคคล สามารถจัดกิเลสให้หมดสิ้นไป บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับเรื่องการปฏิบัติธรรมไว้ในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทไว้ว่า

เธอตั้งอยู่ในธรรม คือ สมถะและวิปัสสนานั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย... เพราะความสิ้นไปแห่งโอรัมภากิเลสสังโยชน์¹ เธอย่อมเป็นโอบปาติกะ จะปรินิพพานในที่นั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้น เป็นธรรมดา (ม.ม.13/ 20/ 14-15)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม 2 อย่างเป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม 2 อย่าง เป็นในใจ คือ สมถะ 1 วิปัสสนา 1...จิตที่อบรมแล้วย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมละอวิชชาได้...ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะสำรอกราคะได้จึงชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้จึงชื่อว่าปัญญาวิมุตติฯ (อง.เอก.20/ 275-276/ 57-58)

จากพุทธดำรัสข้างต้น สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเป็นธรรม 2 ประการที่สำคัญเป็นอย่างมากในการหลุดพ้นจากอัสวกิเลส ดังนั้นผู้ที่สนใจปฏิบัติธรรมควรศึกษาแนวทางการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาให้เข้าใจ แต่เนื่องจากแนวทางการปฏิบัติในปัจจุบันที่แต่ละสำนักเรียนมีการสอนด้วยเทคนิคและวิธีการอธิบายขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเอาไว้แตกต่างกัน อาจทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความสับสนได้

¹ โอรัมภากิเลสสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องต้น 5 อย่าง ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมมัตถปริมาสม กามราคะ และปฏิฆะ

ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาว่าในพระไตรปิฎกบาลีฝ่ายเถรวาทได้มีการอธิบายลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติ สภาวธรรมที่เกิดขึ้น รวมถึงความสัมพันธ์ของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่มีผลต่อการบรรลุธรรมเอาไว้อย่างไรบ้าง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้ศึกษาทำความเข้าใจ อีกทั้งสามารถประเมินตนเองได้ว่ามีผลการปฏิบัติธรรมอยู่ในระดับใด เพื่อให้เป็นแนวทางในการปฏิบัติได้อย่างถูกต้องต่อไป

1.1 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการปฏิบัติสมถภาวนาและความสำคัญของสมถะต่อการบรรลุธรรม
2. เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและความสำคัญของวิปัสสนาต่อการบรรลุธรรม
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่มีผลต่อการบรรลุธรรม

1.2 ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยนี้มุ่งเน้นการศึกษาสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกฉบับหลวงเป็นหลัก ชั้นอรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และเอกสารชั้นทุติยภูมิอื่นๆ เพิ่มเติม เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาอันมีผลต่อการบรรลุธรรม

1.3 ประโยชน์ที่ได้รับ

1. ทำให้ทราบจุดหมายสภาวธรรมและความสำคัญของสมถภาวนาต่อการบรรลุธรรม
2. ทำให้ทราบจุดหมายสภาวธรรมและความสำคัญของวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม

3. ทำให้ทราบแนวทางการปฏิบัติและความสัมพันธ์ของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม

4. ทำให้สามารถนำความรู้ที่ได้ไปใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้อง

1.4 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโร) (2537) ได้วิจัยเรื่อง การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม ผลการวิจัยพบว่า สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรมได้ดำเนินการตามหลักสติปัฏฐาน 4 โดยสรุปให้เห็นว่าสติปัฏฐาน 4 คือ การกำหนดนามรูปของแต่ละบุคคล และวิธีการสอน คือ พิจารณาการเคลื่อนไหว อิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อเกิดเวทนาหรือความคิดให้พิจารณาทั้งสองสิ่งนี้ไปด้วย

พรณราย รัตนไพฑูรย์ (2544) ได้วิจัยเรื่อง การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน 4: ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆาโมณี (โชดก ญาณสิริ) ผลการวิจัยพบว่าสติปัฏฐาน 4 คือ การพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจทั้งหลักสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป แต่ในภาคปฏิบัติ ท่านปฏิบัติและสอนโดยเน้นวิธีการปฏิบัติแบบสมถะ มีวิปัสสนานำหน้า

พระมหาเรืองฤทธิ์ สุธีโร (ยศโสธร) (2547) ได้วิจัยเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบแนวปฏิบัติกัมมัฏฐานของพระสงฆ์ไทยในปัจจุบัน: ศึกษากรณีวัดอัมพวัน สิงห์บุรี และวัดจันทาราม อุทัยธานี ผลการวิจัยพบว่าวัดทั้งสองมีความสอดคล้องกันในเรื่องความเคร่งครัดในศีลและขั้นตอนการเตรียมความพร้อมก่อนลงมือปฏิบัติ ส่วนรูปแบบนั้นวัดอัมพวันจะเน้นไปทางการสอนวิปัสสนา ใช้คำภาวนา “ยุบหนอ-พองหนอ” ผลที่ได้เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ส่วนวัดจันทารามมุ่งไปที่การสอนมโนมยิทธิ คือ ฤทธิ์ทางใจ ผลที่ได้เรียกว่าเป็นสมาธิขั้นต่างๆ

พระประชิต (ธมมวโร) (ผาตากแดด) (2548) ได้วิจัยเรื่อง มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า

ญาณ คือ ความรู้แจ้ง รู้ชัด รู้จริง ที่เกิดกับบุคคลผู้ตั้งใจฝึกตนด้วยความเพียรบำเพ็ญวิปัสสนา จนจักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่างเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคลตั้งแต่ระดับต้นจนกระทั่งถึงมรรคผล นิพพาน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2555, น. 306) กล่าวไว้ในหนังสือ *พุทธธรรม* ว่า ผลที่มุ่งสมถภาวนาคือ ฌาน ผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนาภาวนาคือ ญาณ แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะไม่มากนักน้อย แม้แต่ผู้ที่ได้ชื่อว่าเจริญแต่วิปัสสนาอย่างเดียวล้วน (สุทรวิปัสสนายานิก) ซึ่งในความเป็นจริงก็อาศัยสมถภาวนาในความหมายอย่างกว้างคืออาศัยสมาธินั่นเอง

Phramonchai Saitanaporn ได้วิจัยเรื่อง *Buddhist Deliverance: A Re-evaluation of the Relationship Between Samatha and Vipassanā* (2009) ผลการวิจัยพบว่าสมถะเป็นสิ่งสำคัญในการเข้าถึงความหลุดพ้นเรียกว่า ฌาน จากการประเมินความสัมพันธ์ระหว่างสมถะและวิปัสสนานั้นทำให้เข้าใจหนทางแห่งการบรรลุนิพพาน ซึ่งมีสมถะเป็นขั้นตอนสำคัญมากต่อการเจริญวิปัสสนาเพื่อการบรรลุธรรม

Kongkarattanaruk Phrapongsak (2010, pp. 69-70) ได้วิจัยเรื่อง *The Methods of Samatha-Vipassanā Practice in Contemporary Thai Buddhism* ผลการวิจัยพบว่ากรณีศึกษา 3 สำนักเรียนสอนการปฏิบัติธรรมดังนี้ 1) สำนักเรียนวัดมหาธาตุสอนหลักสติปัฏฐาน 4 ใช้เพียงขณิกสมาธิ โดยไม่ใช่อุปปนาสมาธิ ผู้ปฏิบัติวิธีนี้เรียก “วิปัสสนายานิก” ซึ่งวิธีนี้ไม่มีการยืนยันในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท แต่อยู่ในคัมภีร์ *อภิธรรมโกศ* ของสำนักเรียนสรวาสติวาทิน 2) สำนักเรียนในวัดทางภาคเหนือของไทย วิปัสสนาคือการพิจารณาไตรลักษณ์ หลังจากที่ได้สงบนิ่งด้วยอานาปานสติได้ฌานในขั้นสมถะ แล้วจึงให้พิจารณาวิปัสสนาต่อไป เรียกว่า “สมถยานิก” 3) สำนักเรียนวัดปากน้ำภาษีเจริญเน้นทั้งสมถะและวิปัสสนา ต้องได้ “ฌาน” และ “อรุพฌาน” ในขั้นสมถะก่อน จึงกำจัดสังโยชน์ด้วยวิปัสสนา เรียกว่า “สมถยานิก” เช่นกัน เป็นวิธีดั้งเดิมในคัมภีร์พระไตรปิฎกบาลี

เอกสารและงานวิจัยที่เรื่องเกี่ยวกับสมถะและวิปัสสนานั้นยังมีอีกมากเน้นศึกษาเรื่องวิธีปฏิบัติในแต่ละสำนัก ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ของสมถะและวิปัสสนา

หรือศึกษารายละเอียดในเรื่องของญาณ แต่ยังขาดงานวิจัยที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นภาพรวมของการปฏิบัติตั้งแต่เริ่มต้นในระดับสมถะจนถึงวิปัสสนา และความสัมพันธ์ของทั้งสมถะและวิปัสสนาที่มีผลต่อการบรรลุธรรม ผู้วิจัยจึงได้วิจัยในเรื่องดังกล่าว

1.5 นิยามศัพท์

ภาวนา หมายถึง การเจริญ การอบรม เป็นที่ตั้งแห่งความเพียรในการฝึกอบรมจิต หรือวิธีการปฏิบัติธรรมเพื่อฝึกอบรมจิตตามหลักพระพุทธศาสนา มี 2 ลักษณะ ได้แก่ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

สมถะ หมายถึง ความสงบ หยุดนิ่ง ความตั้งมั่นมั่นคงแห่งจิต ความตั้งอยู่ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

สมถภาวนา หมายถึง การฝึกสมาธิ หรือวิธีการอบรมจิตใจให้สงบระงับจากกิเลส เครื่องเศร้าหมองเร่าร้อน กระทั่งจิตไม่มีอาการซัดส่าย ฟุ้งซ่าน ตลอดเวลาที่ฝึกเลิกละเหล่านั้นสงบระงับ

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาเห็นแจ้งจึงรู้แจ้ง คือ ภาวนามยปัญญา หยั่งเห็นความไม่เที่ยง ล่วงพ้นอารมณ์แห่งบุรุษและสตรี พร้อมทั้งความเที่ยงและความสุข

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมปัญญาให้เกิด อันเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจที่จะให้เห็นแจ้งในนามรูปในไตรลักษณ์ ในอริยสัจ ในมรรค ผล นิพพาน เป็นทางสายเอกเพื่อการบรรลุธรรม

สมาธิ หมายถึง ความมุ่งมั่นแน่วแน่แห่งจิต เป็นศัพท์ดั้งเดิมในพระไตรปิฎกที่ใช้บอกถึงการฝึกอบรมจิต

กัมมัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งการงานของใจ วิธีอบรมจิต 2 ประเภท คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน คำนี้ถูกใช้โดยอรรถาจารย์โดยเฉพาะพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค

การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์เป็นผู้รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ 4 ด้วยโลกุตตรปัญญา

2. สมถภาวนา

ความหมายของสมถะนั้นมีปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี นิกเขป กัณฑ์ สุตตันตปิฎก ได้ให้ความหมายไว้ว่า “สมถะ คือ ความสงบแห่งจิต สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิชื่อว่า สมถะ” (อภิ.สง.34/ 69/ 37) และ “ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมถะ” (อภิ.สง.34/ 867/ 301) นอกจากนี้ใน อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรได้ให้ความหมายของสมถะไว้ว่า “ชื่อว่าสมถะ เพราะยังธรรมที่เป็นข้าศึก มีกามฉันทะเป็นต้นให้สงบ คือให้หมดไป สมถะนี้เป็นชื่อของสมาธิ” (ขุ.ป.อ.68/ 368) ในอรรถกถาสังคตีสสูตรมีกล่าวไว้ว่า “สมถะคือ สมาธิ” (ที.ปา.อ.16/ 285) เช่นเดียวกับคำกล่าวของพระสารีบุตร ดังที่ปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคในอรรถกถาหาเวทลสูตร ได้ให้ความหมายไว้ว่า “คำว่า สมถะ (ความสงบ) ได้แก่สมาบัติ 8 ที่มีวิปัสสนารองรับ” (ม.ม.อ. 19/ 309)

ดังนั้นสรุปได้ว่า สมถะ คือ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต ธรรมที่ยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ปิเลส ความมั่นคงอยู่แห่งจิต จิตสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิระดับฌาน (สมาบัติ 8) โดยผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์สมถภาวนาในประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ จุดมุ่งหมาย สภาวธรรม และความสำคัญของสมถภาวนา มีรายละเอียดดังนี้

2.1 จุดมุ่งหมายของสมถภาวนา

จุดมุ่งหมายสูงสุดของสมถะนั้นคือการได้ ฌาน หรือ สมาบัติ เมื่อได้ฌานหรือสมาบัติแล้วจึงจะเจริญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “เมื่อเธอพิจารณาเห็นนิวรณ์เหล่านั้นที่ละได้แล้วในตนย่อมเกิดปราโมทย์...เกิดปีติ...กายย่อมสงบ...ได้เสวยสุข...จิตย่อมตั้งมั่น เธอสังตจากกาม สังตจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติ และสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ แม้ข้อนี้ก็ป็นจรณะของเธอประการหนึ่ง” ในอรรถกถามิคสิเรศรคาถา กล่าวถึงพระดำรัสของพระพุทธองค์ที่ว่า “ตั้งนี้แล้วให้ปริพาชกนั้นบวช ให้ประกอบ

ความเพียรในสมถกัมมัฏฐานก่อน แล้วทรงแนะนำวิปัสสนากัมมัฏฐาน แก่เธอผู้ตั้งอยู่ในฌานและอภิญญาแล้ว เธอบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐาน” (ขุ.เถร.อ.51/ 150)

จะเห็นว่าเมื่อเจริญสมถภาวนาจนได้ฌานหรือสมาบัติ จึงใช้สมถะเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อไป ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า จุดมุ่งหมายของสมถภาวนา คือ ฌาน หรือสมาบัติ นั่นเอง

2.2 สภาวธรรมของสมถภาวนา

สภาวธรรมของสมถภาวนาสามารถจำแนกได้ 4 ประการ คือ 1) เข้าถึงสมาธิในระดับสูง 2) ละนิวรณ์ 3) เข้าถึงรูปฌานและอรุณฌาน และ 4) กำจัดอาสวกิเลส มีรายละเอียดดังนี้

2.2.1 การเข้าถึงสมาธิในระดับสูง

การปฏิบัติสมาธิในระดับต้น คือ *ขณิกสมาธิ* เมื่อได้หมั่นฝึกจิตบ่อยๆ จิตจะตั้งมั่นมากขึ้นจนกระทั่งเป็น *อุปปจารสมาธิ* ประครองรักษาสมาธิที่ได้นั้นไว้ในที่สุดจิตสงบตั้งมั่น ปัก釘ในอารมณ์ แนบแน่นเต็มที่ จนเป็นสมาธิในระดับ *อัปปนาสมาธิ* (ระดับฌาน) สมาธิระดับนี้เป็นผลของการเจริญสมถภาวนา ทำให้จิตสงบจากกิเลส คือ *ปรัญญานกิเลส* ซึ่งเป็นกิเลสระดับกลาง ที่เรียกว่า นิวรณ์ 5 (ที.สี.9/ 125/ 95)

ดังที่ได้มีการอธิบายเอาไว้ในชั้นนอรรถกถาว่า “สุขนั้นถือเอาท้องคือครรรภ์ถึงการแกรรอบแล้ว ย่อมยังสมาธิ 3 อย่าง คือ *ขณิกสมาธิ* *อุปปจารสมาธิ* และ *อัปปนาสมาธิ* ให้บริบูรณ์” (ขุ.ป.อ.68/ 504) สมาธิระดับสูงในชั้นสมถะคือ อัปปนาสมาธิ (สมาธิระดับฌาน) นั่นเอง

2.2.2 ละนิวรณ์ได้

นิวรณ์ คือ เครื่องขัดขวาง สิ่งกีดกั้นการทำงานของจิต สิ่งทีทอนกำลังปัญญา หรือสิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม เป็นธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี ประกอบด้วย 1) กามฉันทะ 2) พยาบาท 3) ถีนมิทธะ 4) อุทธัจจกุกกุจจะ

และ 5) วิจิกิจจา (ส.ม.19/ 490/ 125-126) โดยมีพุทธพจน์ที่สนับสนุนว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงให้ปฏิบัติธรรมเพื่อขจัดนิวรณ์ 5 และฉานเป็นสิ่งระงับนิวรณ์ได้ ดังนี้

ภิกษุนั้นประกอบด้วยศีลขันธ์ อินทรีย์สังวร สติ สมัชชัญญะ และสันโดษอันเป็นอริยะ...เสพเสนาสนะอันสงัด...นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรงดำรงสติเฉพาะหน้าละความเพ่งเล็งในโลก...ละความประทุษร้ายคือพยาบาท...ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความประทุษร้าย...ละถีนมิทระ...ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทระ...ละอุทธัจจะกุกกัจจะ...ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจะกุกกัจจะ...ละวิจิกิจจา...ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจจา (ที.ส.9/ 125/ 69)

เนกขัมมะเป็นเครื่องดับกามฉันทะ อภัยบาทเป็นเครื่องดับพยาบาท...ความปราโมทย์เป็นเครื่องดับอโรติ **ปฐมฉานเป็นเครื่องดับนิวรณ์** ฯลฯ (ขุ.ป.31/ 724/ 351)

ดังนั้นผู้ปฏิบัติสามารถสังเกตได้ว่าหากยังมีนิวรณ์ 5 เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติธรรม หมายถึง ผู้ปฏิบัติยังมีสภาวะธรรมอยู่ในระดับสมาธิขั้นต้นเท่านั้น ต่อเมื่อเข้าถึงปฐมฉานแล้ว นิวรณ์จึงสงบระงับได้

2.2.3 การเข้าถึงรูปฉานและอรุปฉาน

เมื่อละนิวรณ์ได้แล้วผู้ปฏิบัติจึงเข้าถึงฉานในระดับต่างๆ ได้ในฉานาภิญาสูตรกล่าวถึงรูปฉาน 4 อรูปฉาน 4 และองค์ฉาน 5 ดังนี้

เข้าถึงปฐมฉาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่...เข้าถึงทุติยฉานมีความผ่องใสแห่งจิต...เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์...มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่...เข้าถึงตติยฉาน...เป็นผู้มีอุเบกขามีสติอยู่...เข้าถึงจตุตถฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข...มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่...เข้าถึงอากาสาณัญญาายตนะ มีอารมณ์ว่า อากาสะไม่มีที่สิ้นสุด เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฐวีสัญญา...เข้าถึงวิญญาณัญญาายตนะ มีอารมณ์ว่า วิญญาณไม่มี

ที่สุด เพราะล่องอากาศนัญญาตนะได้...เข้าถึงอากิญจัญญาตนะ
มีอารมณ์ว่า หนอยหนึ่งไม่มี เพราะล่องวิญญาณัญญาตนะได้...
เข้าถึงเนวสัณญานาสัญญาตนะเพราะล่องอากิญจัญญาตนะได้
...เข้าถึงสัณญาเวทยิตนิโรธเพราะล่องเนวสัณญานาสัญญาตนะ
ได้...เราทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้
เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในภวิธรรมเข้าถึงอยู่
(ส.นิ.8/ 16/ 207-208)

จากพุทธพจน์ข้างต้นเมื่อละนิรณแล้วจิตจะสงบนิ่งมั่นคงเข้าถึงรูปฌาน 4
ได้แก่ 1) ปฐมฌาน 2) ทุตติยฌาน 3) ตติยฌาน และ 4) จตุตถฌาน แล้วจึงเข้าถึงอรุฌาน
4 ได้แก่ 1) อากาสานัญญาตนฌาน 2) วิญญาณัญญาตนฌาน 3) อากิญจัญญาตน
ฌาน และ 4) เนวสัณญานาสัญญาตนฌาน เป็นการเจริญสมาธิขั้นสูงสุดของสมณะ
พร้อมเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไป

อรุภาวนา คือ การเอาอารมณ์ที่ไม่ใช่รูปฌานเป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ
ฌานที่ต้องอาศัยรูปเป็นอารมณ์นั้นหยابกว่าฌานที่ไม่ใช่รูปเป็นอารมณ์ สมาธิที่เกิด
จากรูปจึงหยابกว่าสมาธิที่เกิดจากสิ่งที่ไม่ใช่รูป ดังนั้นสมาธิที่เกิดจากรูปฌานจึงมี
กำลังมั่นคงและประณีตมาก ได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติกำจัดอาสวกิเลสสิ้นไป
โดยสามารถสรุปความสัมพันธ์ของฌาน 8 และองค์ฌาน 5 (ม.มู.12/ 205/ 121) ได้
ดังนี้

รูปฌาน องค์ฌานที่เกิดขึ้นมี 4 ตามลำดับดังนี้

1. ปฐมฌาน มีองค์ฌาน 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา
2. ทุตติยฌาน มีองค์ฌาน 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฌาน มีองค์ฌาน 2 คือ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฌาน มีองค์ฌาน 2 คือ อุเบกขา (ความวางเฉย) เอกัคคตา

อรุฌาน 1-4 มีองค์ฌาน 2 คือ อุเบกขา (ความวางเฉย) เอกัคคตาที่นิ่ง
แน่นละเอียดประณีตยิ่งขึ้น

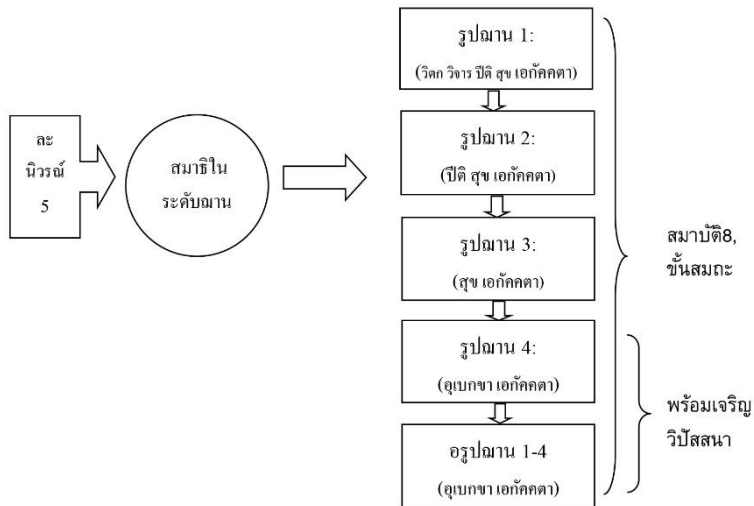
ดังนั้น รูปฉนวน 4 และอรูปฉนวน 4 จึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญมากของสมถภาวนา เพราะเป็นการเตรียมความพร้อมของใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ เพื่อรองรับการเจริญวิปัสสนาภาวนาต่อไป

2.2.4 กำจัดอาสวกิเลส

ในฉนวนสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงฉนวนสมาบัติ 8 ซึ่งมีผลทำให้อาสวกิเลสหมดสิ้นไปได้ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฉนวนบ้าง ทุตติฉนวนบ้าง ตติยฉนวนบ้าง จตุตถฉนวนบ้าง อากาสานัญจายตนฉนวนบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฉนวนบ้างฯ (อญ.นวก.23/ 240/ 343-347)

จากพุทธพจน์ข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าฉนวนสมาบัติ 8 สามารถทำให้อาสวกิเลสหมดสิ้นไปได้ตลอดในระหว่างที่อยู่ในฉนวนสมาบัติ เป็นการหลุดพ้นจากอาสวะชั่วคราว ซึ่งต้องอาศัยวิปัสสนาภาวนาเพื่อที่จะขจัดกิเลสให้ออกไปได้อย่างถาวร ผู้วิจัยสรุปลำดับขั้นของสมถะ ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1. แผนภาพแสดงการเจริญสมาธิจนกระทั่งเข้าถึงอรูปฌาน

2.3 ความสำคัญของสมถภาวนาต่อการบรรลุธรรม

จากที่ได้ศึกษาวิเคราะห์ให้ผู้วิจัยสามารถสรุปถึงความสำคัญของสมถภาวนาที่มีผลต่อการบรรลุธรรมได้ว่า สมถะเป็นจุดเริ่มต้นของการบรรลุธรรม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในทักขิณิกาย สิลขันธวรรค (ที.สี.9/ 127-138/ 70-79) ถึงเหตุแห่งความหลุดพ้นว่า เมื่อละนิรณทั้ง 5 (จิตในระดับฌาน) แล้วจิตจึงนิ่งมันคงมีความสุข บรรลุรูปฌาน 4 จิตเป็นอุเบกขาและเอกัคคตา จึงเข้าถึงอรูปฌาน 4 สามารถบรรลุคุณธรรม คุณวิเศษที่สูงยิ่งขึ้นไปในขั้นของวิปัสสนาภาวนา หากผู้ปฏิบัติยังอยู่สมาธิในระดับต้นนิรณ 5 ยังไม่สงบระงับย่อมไม่สามารถจะบรรลุธรรมใดๆ ได้ ดังนั้น ในขั้นสมถะนี้จึงเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะละเลยไปไม่ได้

3. วิปัสสนาภาวนา

ความหมายของวิปัสสนาในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี นิกเขปกันท์ สุตตันติกทุกะ ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสสนาคือ “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด นี้ชื่อว่าวิปัสสนา” (อภิ.สง.34/ 70/ 37) ในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใดนี้เรียกว่าวิปัสสนา” (อภิ.สง.34/ 867/ 301) ในพระสุตตันตปิฎก อรรถกถาขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตร ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นธรรมโดยอาการหลายอย่าง โดยมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น วิปัสสนานี้เป็นชื่อของปัญญา” (ขุ.ป.อ.68/ 368)

ในอรรถกถาหาเวทัลลสูตร ได้ให้ความหมายไว้ว่า “วิปัสสนา (ความเห็นแจ่มแจ้ง) คือการตามเห็น (อนุปัสสนา) 7 อย่าง” (ม.ม.อ.19/ 309) ในอรรถกถาสังคคีสูตรได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “วิปัสสนา คือ ปัญญา” (ที.ปา.อ.16/ 285) และในพระวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “สิ่งใดฤๅชื่อว่าปัญญานั้น นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า วิปัสสนาญาณที่สัมปยุตประกอบด้วยกุศลจิตพิจารณาไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นแลได้ชื่อว่าปัญญา” (มหาวงศ์ ชาญบาลี, 2525, น. 516)

กล่าวโดยสรุป วิปัสสนาคือ ความเห็นแจ้งเห็นตรงตามจริง ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ ถอนความเห็นผิด มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลสจนหมดสิ้น ดังนั้นการเห็นแจ้งในที่นี้เป็นสภาวะธรรมเห็นแจ้งด้วยปัญญาในระดับประหารกิเลสได้ คือ ญาณทัสสนะ (การเห็นที่เป็นญาณหรือเห็นด้วยญาณ) โดยผู้วิจยได้ศึกษาวิเคราะห์ วิปัสสนาภาวนาในเรื่องจุดมุ่งหมาย สภาวะธรรม และความสำคัญของวิปัสสนาภาวนามีรายละเอียด ดังนี้

3.1 จุดมุ่งหมายของวิปัสสนา

จุดมุ่งหมายของวิปัสสนาคือ ญาณ (ความรู้) (อภิ.สง.อ.76/ 547) ในการกำจัดกิเลสให้หมดไปเป็นลำดับ (อาสวัคชญาณ) กระทั่งสามารถกำจัดอวิชชา (ความไม่รู้) และบรรลุปะนิพพานได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสปรารถนาจากอุปกิเลส
ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ โนมน้อมจิตไปเพื่ออาสวัคชญาณ
ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ
นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรานั้นรู้เห็นอย่างนี้ จิตก็หลุดพ้น ก็
มีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้วรู้ชัดว่า ซาตีสันแล้ว พรหมจรรย์อยู่
จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว วิชชาที่ 3 นี้แลเราบรรลุแล้วใน
ปัจฉิมยามแห่งราตรี กำจัดอวิชชาเสียได้แล้ว (วิ.มหา.1/ 3/ 6)

จากหลักฐานดังกล่าวทำให้ทราบว่าสิ่งที่เกิดขึ้นจากการวิปัสสนา คือ “ญาณ” (วิชา 3) นั่นเอง ญาณคือ ความรู้ (อภิ.สง.อ.76/ 547) ที่จะกำจัดอวิชชา (ความไม่รู้) ให้หมดสิ้นไป จนบรรลุธรรมได้ในที่สุด

3.2 สภาวธรรมของวิปัสสนาภาวนา

สภาวธรรมของวิปัสสนาภาวนามี 4 ประการ คือ 1) การเห็นไตรลักษณ์ 2) การบรรลุคุณวิเศษ 3) การเป็นพระอริยบุคคลและการละสังโยชน์ และ 4) ความหลุดพ้น มีรายละเอียดดังนี้

3.2.1 การเห็นไตรลักษณ์

โดยปกติบุคคลเมื่อยังไม่ได้เจริญวิปัสสนาย่อมถูกเครื่องปกปิดไม่ให้เห็นความจริงของชีวิตว่าตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ มีพุทธพจน์ในอนิจจสูตรที่ 1 และ 2 ว่า ด้วยความเป็นไตรลักษณ์แห่งชั้น 5 ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา...พึงเห็นสิ่งนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า...นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา...จิตย่อมคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น เวทนาไม่เที่ยง...สัญญาไม่เที่ยง...สังขารไม่เที่ยง...วิญญาณไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา (ส.ข.17/ 91-93/ 44-46)

จากพุทธดำรัสข้างต้นนั้นอธิบายให้เราเข้าใจว่า หากปฏิบัติถึงระดับวิปัสสนาจะเกิดปัญญาด้วยญาณทัสสนะที่สามารถรู้แจ้งเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ตามความเป็นจริงอย่างลึกซึ้ง จนสามารถขจัดอาสวกิเลสทั้งหลายได้

3.2.2 การบรรลุคุณวิเศษ

การบรรลุคุณวิเศษได้แก่ การบรรลุวิชา 3 (วิ.มหา.1/ 3/ 4-6) วิชา 8 (ที.ส. 9/ 131/ 73-74) ปฏิสัมภิทาญาณ 4 (ขุ.ป.31/ 268/ 87) อภิญาณ 6 (ม.ม.13/ 261-266/ 200-202) วิโมกข์ 8 (ที.ม.10/ 66/ 64-65) และจรณะ 15 (ธรรมที่ควรประพฤติ) มรรค ผล นิพพาน โดยคำว่า ญาณ ในความหมายเฉพาะหมายถึง พระปริชาหยังรู้ของพระพุทธเจ้า เรียกเต็มว่า โพธิญาณ หรือสัมมาสัมโพธิญาณ โดยในบทความนี้จะขอขยายความเฉพาะวิชา 3 และมรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นวิชาที่สามารถขจัดกิเลสกระทั่งบรรลุธรรมได้

วิชา 3 คือ ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ ได้แก่ 1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความระลึกชาติหนหลังได้ 2) จุตูปปาตญาณ คือ ความรู้ในการจุติและอุบัติขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย 3) อาสวักขยญาณ คือ ความรู้เพื่อเป็นไปในการขจัดกิเลส ซึ่งญาณทั้ง 3 นี้เป็นปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงในสัจธรรมทั้งหลาย

มรรค ผล นิพพาน นั้นจะกล่าวรวมกันทั้งหมด ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน 1 ซึ่งเรียกรวมว่า โลกุตตรธรรม 9 ประการดังนี้ 1) โสดาปัตติมรรคบุคคล 2) โสดาปัตติผลบุคคล 3) สกิทาคามีมรรคบุคคล 4) สกิทาคามีผลบุคคล 5) อนาคามีมรรคบุคคล 6) อนาคามีผลบุคคล 7) อรหัตมรรคบุคคล 8) อรหัตผลบุคคล 9) นิพพาน (การดับกิเลสกองทุกข์เป็นโลกุตตรธรรมชั้นสูง)

สำหรับนิพพานได้มีการกล่าวไว้ในนิพพานสูตรว่า “นิพพาน อันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเอาเข้ามาไว้ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน” (อง.ติก.20/ 495/ 202) เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาที่ผู้ปฏิบัติสามารถรู้ได้เฉพาะตน ซึ่งคุณวิเศษเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นเพื่อยังประโยชน์ให้ผู้ปฏิบัติสามารถพิจารณาไตรลักษณ์และกำจัดอาสวกิเลส บรรลุธรรมเข้านิพพานได้ในที่สุด

3.2.3 การเป็นพระอริยบุคคลและการละสังโยชน์

พระอริยบุคคล แปลว่า ผู้ประเสริฐ ผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลส และสังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูก คือกิเลสผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกขในสังสารวัฏ ภาวนามยปัญญาสามารถกำจัดกิเลสที่เป็นอนุสัยกิเลส หรือสังโยชน์ที่อยู่ภายในจิตใจไปตามลำดับ 10 อย่าง (ที.ปา.11/ 284-285/ 196) ผลจากการละสังโยชน์ ย่อมทำให้ผู้นั้นเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยบุคคล ดังตารางนี้

ตารางที่ 1

ระดับพระอริยบุคคลและการละสังโยชน์ 10 ประการ

อริยบุคคล/ สังโยชน์ 10	สักกาย ทิฏฐิ	วิจิ กิงณา	สีลัพพต ปรามาส	กาม ฉันทะ	พยาบาท	รูปราคะ	อรูป ราคะ	มานะ	อุท ถัจจะ	อวิชชา
พระโสดาบัน	●	●	●							
พระสกทาคามี	●	●	●			ทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง				
พระอนาคามี	●	●	●	●	●					
พระอรหันต์	●	●	●	●	●	●	●	●	●	●

3.2.4 ความหลุดพ้น

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนถึงที่สุดแล้ว ผลที่ได้คือ การบรรลุธรรมสามารถขจัดกิเลสจนหมดสิ้นไป ดังในพุทธพจน์ที่ว่า “สมุจเฉตปหานะอันเป็นโลกุตตรมรรคและปฏิบัติสัทธิปหานะอันเป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรค เครื่องให้ถึงความสิ้นไปฯ” (ขุ.ป.31/ 65/ 19) ซึ่งหมายถึง การตัดขาด (สมุจเฉต) การกำจัดกิเลส (ปหานะ) ในระดับโลกุตตรมรรค และการกำจัดกิเลสหรือหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยผล (ปฏิบัติสัทธิวิมุตติ) อันเป็นโลกุตตรผลย่อมมีแก่ผู้ที่เจริญมรรค (อริยมรรคมีองค์ 8)

เนื่องจากการกำจัดกิเลสในขั้นของวิปัสสนากาวนาเป็นแบบสมุจเฉตปหาน ดังนั้น ความหลุดพ้นที่ได้จึงเป็นแบบสมุจเฉตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด ทำลายอาสวกิเลสด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย

3.3 ความสำคัญของวิปัสสนาต่อการบรรลุธรรม

จากการวิเคราะห์ข้างต้น ผู้วิจัยสรุปได้ว่าวิปัสสนากาวนาเป็นขั้นตอนที่สำคัญโดยตรง เนื่องจากเป็นขั้นที่จิตเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ด้วยปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับ จนกระทั่งบรรลุธรรม

4. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนา (มรรควิธีที่ 4)

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนาเพื่อบรรลุธรรมว่า “ตั้งอยู่ธรรม คือ สมถะ และวิปัสสนานั้นย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย” (ม.ม.13/ 20/ 14-15) ซึ่งนำศึกษาว่าการกาวนาทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวคู่กันอย่างไรต่อการบรรลุธรรม ดังที่ปรากฏในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ยุคหนึ่งทวรรค พระอานนทีกกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสมถะและวิปัสสนาไว้ดังนี้

บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม ย่อมพยากรณ์การบรรลุหลุดในสำนักของเราด้วยมรรค 4 โดยประการทั้งปวง หรืออย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดามรรค 4 ประการนี้ มรรค 4 เป็นไฉน...ภิกษุในศาสนานี้ย่อมเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะเป็นเบื้องต้น...มรรคย่อมเกิด...ย่อมละสังโยชน์ได้อนุสยย่อมสิ้นไปฯ อีกประการหนึ่งภิกษุเจริญสมถะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น...มรรคย่อมเกิด...ย่อมละสังโยชน์ได้อนุสยย่อมสิ้นไปฯ อีกประการหนึ่งภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป...มรรคย่อม

เกิด...ย่อมละสังโยชนได้อนุสัยย่อมสิ้นไปฯ อีกประการหนึ่งภิกษุ
มีใจนึกถึงโอภาสอันเป็นธรรมกฎอุทธรจะกันไว้...จิตย่อมตั้ง
มั่นสงบอยู่ภายใน...มรรคย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้น...ย่อมละสังโยชน
ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป ดูกรอาวโสทั้งหลายก็ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใด
รูปหนึ่ง พยากรณ์หรือหัตในสำนักเรา ด้วยมรรค 4 นี้ (ขุ.ป.31/
534/ 246)

จากพุทธดำรัสข้างต้นนี้ทำให้เห็นแนวทางของการปฏิบัติอีกทั้ง
ความสัมพันธ์ของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาในปฏิสัมภิทามรรคโดยสรุปเป็น
มรรค (ทางแห่งความดับทุกข์) ได้ 4 แบบ มีรายละเอียดดังนี้

4.1 เจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้น (เจริญสมถะก่อนวิปัสสนา)

สำหรับการเจริญสมถภาวนาก่อนวิปัสสนาภาวนานั้นได้กล่าวถึงลักษณะ
การปฏิบัติไว้ดังนี้

ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้นอย่างไร ความที่จิตมี
อารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านด้วยสามารถแห่งเนกขัมมะเป็นสมาธิ
วิปัสสนาด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นในสมาธินั้น โดย
ความเป็นสภาพไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์โดยความเป็น
อนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง
เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องต้นฯ
(ขุ.ป.31/ 535-536/ 246-249)

ในอรรถกถามิคสิเรศรคาถา กล่าวถึงพุทธพจน์ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ว่า ถ้าเช่นนั้นเธอจงบวช...ให้ประกอบความเพียรในสมถกัมมัฏฐานก่อน แล้วทรง
แนะนำวิปัสสนากัมมัฏฐาน แก่เธอผู้ตั้งอยู่ในมานและอภิญญาแล้ว เธอบำเพ็ญ
วิปัสสนากัมมัฏฐาน แล้วบรรลุพระอรหัตตอากาลไม่นานนัก” (ขุ.เถร.อ.51/ 150)

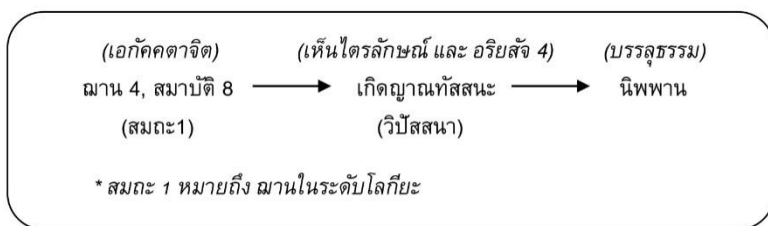
เห็นได้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสอนให้ทำจิตสงบตั้งในมาน ข่มนิวรณ์ 5
จากนั้นเอามานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา พิจารณาให้เห็นแจ้งเพื่่อมุ่งสู่อรหัตตมรรค

ก้าวสู่โคตรภูญาณในภายหลังซึ่งเป็นวิธีที่พบมากในพระไตรปิฎก โดยพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2555, น. 333-335) กล่าวว่า วิธีนี้จัดว่าเป็นรูปแบบการปฏิบัติแบบสูงสุด โดยลักษณะของความสัมพันธ์แบบมีสมณำหน้า สามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

แบบที่ 1: ฌาน 4 ต่อด้วยวิชา 3 (ที.สี.9/ 127-138/ 70-79) คือปฏิบัติจนได้ฌาน 1-4 เป็นเบื้องต้น แล้วจึงสามารถน้อมจิตไปเพื่อบรรลุวิชา 3 บรรลุเป็นพระอรหันต์

แบบที่ 2: สมาบัติ 8 พร้อมนิโรธสมาบัติต่อด้วยวิชา 3 (ที.สี.9/ 127/ 71-79) คือปฏิบัติจนได้สมาบัติ 8 (ตั้งแต่รูปฌาน 4 และอรุณฌาน 4) แล้วจึงสามารถน้อมจิตไปเพื่อบรรลุวิชา 3 ขจัดกิเลสบรรลุเป็นพระอรหันต์

โดยทั้งสองแบบนี้ต่างกันตรงที่แบบที่ 2 เพิ่มการเจริญรูปฌาน 1-4 ให้จิตนิ่งแน่วแน่เรียกว่า การเจริญสมาบัติ 8 แต่ทั้งสองแบบต้องมีจิตหยุดนิ่งในระดับรูปฌาน 4 เป็นพื้นฐาน ดังแผนภาพต่อไปนี้

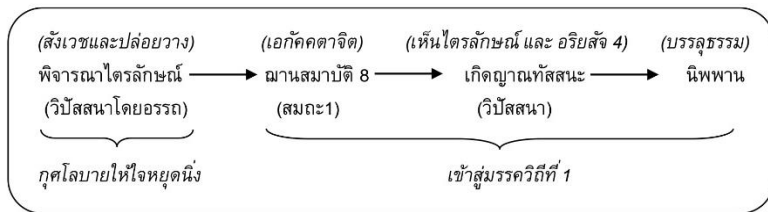
ภาพที่ 2. มรรควิถีที่ 1

4.2 เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น (เจริญวิปัสสนาก่อนสมณะ)

สำหรับการเจริญวิปัสสนาก่อนสมณะนั้นได้กล่าวถึงลักษณะและวิธีการปฏิบัติไว้ดังนี้

ภิกษุ นั้นย่อมเจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นอย่างไร
วิปัสสนาด้วยอรรถ² ว่าพิจารณาเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง
...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา ความที่จิตมีการปล่อยธรรมทั้งหลายที่
เกิด...จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิด้วยประการดังนี้
วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้นฯ (ขุ.ป.31/ 537/ 249)

วิปัสสนานานี้ในที่นี้เป็นการพิจารณาสภาวธรรม คือ อารมณ์ที่เป็น
วิปัสสนานิमित³ ใช้จินตมยปัญญา⁴ พิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็น**วิปัสสนาด้วยอรรถ** คือพิจารณาไตรลักษณ์ตามเนื้อความ
ด้วยความคิดระดับปุถุชน จนเกิดความสลดสังเวชเห็นตามความเป็นจริงทำให้ปล่อย
วางอารมณ์ได้ง่าย ดังนั้นเมื่อจิตจึงรวมหยุดนิ่งเป็นสมาธิเข้าถึงฌาน แล้วทำสมาธิ
จนถึงระดับอัปปมาณาจนคล่องแคล่วเป็นวิสี (ขุ.ป.31/ 225/ 80) ก้าวสู่โคตรภูญาณ
แล้วจึงสามารถเจริญวิปัสสนาในระดับอริยบุคคลดับกิเลสได้เป็นลำดับดังนี้เรียกว่า
เจริญสมณะมีวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น

ภาพที่ 3. มรรควิธีที่ 2

² อรรถ หมายถึง โดยเนื้อความ ใจความ หรือความหมาย

³ วิปัสสนานิमित คือ การกำหนดรู้เพื่อเห็นลักษณะแห่งความเสื่อม แล้วเทียบเคียง
ขั้น 5 ภายในตน ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์

⁴ จินตมยปัญญา คือ ปัญญาที่สำเร็จด้วยความคิด เป็นศรัทธาความเชื่อ แต่
ไม่มั่นคง เป็นจุลศรัทธา หวั่นไหวได้

4.3 เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน

แนวปฏิบัติการเจริญสมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กันนั้นเป็นกระบวนการสำคัญในขั้นตอนของการรู้แจ้งเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ทั้งปวง เป็นการปฏิบัติในขณะแห่งโลกุตตรมรรค เพื่อการบรรลุธรรม มีในพุทธพจน์ดังนี้

ภิกษุย่อมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปอย่างไรๆ ภิกษุย่อมเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ 16 คือ ด้วยความเป็นอารมณ์ 1 ด้วยความเป็นโคจร 1 ด้วยความละ 1 ด้วยความสละ 1 ด้วยความออก 1 ด้วยความหลีกเลี่ยง 1 ด้วยความเป็นธรรมละเอียด 1 ด้วยความเป็นธรรมประณีต 1 ด้วยความหลุดพ้น 1 ด้วยความไม่มีอาสวะ 1 ด้วยความเป็นเครื่องข้าม 1 ด้วยความไม่มีนิमित 1 ด้วยความไม่มีที่ตั้ง 1 ด้วยความว่างเปล่า 1 ด้วยความเป็นธรรมมีกิจเป็นอันเดียวกัน 1 ด้วยความไม่ล่วงเกินกันและกัน 1 ด้วยความเป็นคู่กัน 1ฯ (ขุ.ป.31/ 538/ 250)

ใน*มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์* กล่าวถึงมรรค 8 กับสมณะและวิปัสสนาไว้ว่า

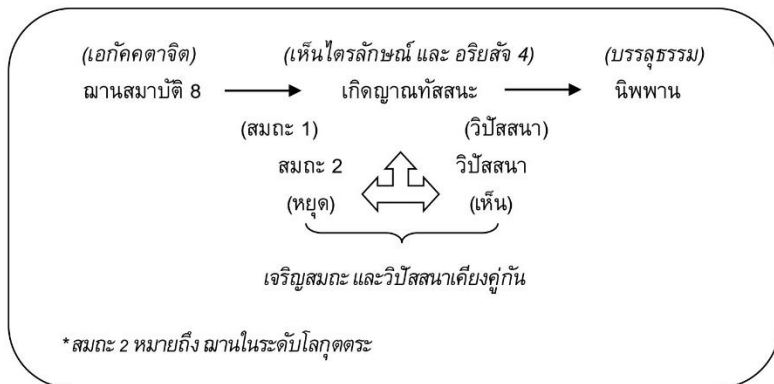
เมื่อบุคคลนั้นเจริญอัฐมรรค⁵ อันประเสริฐนี้อย่างนี้ ชื่อว่ามีสติปัฏฐาน 4 สัมมปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 ถึงความเจริญบริบูรณ์ บุคคลนั้นย่อมมีธรรมทั้งสองดังนี้ คือ *สมณะและวิปัสสนาคู่เคียงกันเป็นไป...ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง* (ม.อ.14/ 829,831/ 398-399)

ใน*อรรถกถา มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์* กล่าวถึงสมณะควบคู่กับวิปัสสนาในชั้นโลกุตตรมรรคดังนี้

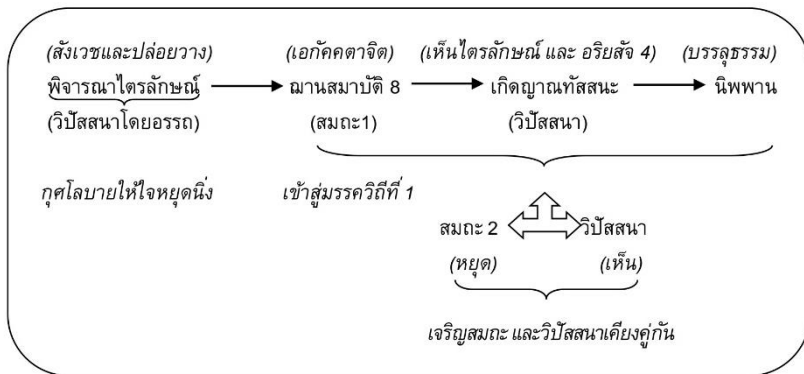
⁵ อริยมรรคมีองค์ 8 คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาแบบมีสมณะนำหน้าอยู่ก็ดี เจริญสมณะแบบ
มีวิปัสสนาหน้าอยู่ก็ดี ในขณะแห่งโลกุตตรมรรคแล้วสมณะและ
วิปัสสนาย่อมอยู่เป็นคู่กัน (อย่างแยกไม่ออก) นักศึกษาพึงทราบ
นัยแห่งการเจริญ (สมณะและวิปัสสนา) ในที่นี้เป็นอย่างนี้แล (ม.มุ.อ.
17/ 258-259)

จากพุทธพจน์ข้างต้นเห็นได้ว่าในขั้นของโลกุตตรมรรคนั้นไม่ได้ใช้แค่
วิปัสสนากาวนาเท่านั้น แต่สมณีกาวนาก็เป็นส่วนสำคัญที่จะขาดไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นเจริญ
วิปัสสนาแบบมีสมณะนำหน้าก็ดี (แบบที่ 1) หรือ เจริญสมณะแบบวิปัสสนา (พิจารณา
สังขารเบื้องต้นเพื่อเข้าสู่สมณะ) นำหน้าก็ดี (แบบที่ 2) เมื่อเข้าสู่ขั้นวิปัสสนาที่
แท้จริงในขณะแห่งโลกุตตรมรรคแล้ว การกาวนาทั้งสองส่วนต้องกระทำไปด้วยกัน
(แบบที่ 3) ดังแผนภาพทั้ง 2 แบบ ต่อไปนี้

ภาพที่ 4. มรรควิธีที่ 3 แบบที่ 1: เจริญตามมรรควิธีแบบที่ 1 แล้วตามด้วยมรรควิธีที่ 3

ภาพที่ 5. มรรควิธีที่ 3 แบบที่ 2: เจริญตามมรรควิธีแบบที่ 2 แล้วตามด้วยมรรควิธีที่ 3

4.4 จิตปราศจากอุทธัจจะในธรรม

ในขณะที่แห่งการปฏิบัติธรรมนั้น หากเกิดอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน วอกแวก) ขึ้นในจิตย่อมทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้า ในพุทธพจน์ได้กล่าวถึงลักษณะและวิธีการปฏิบัติให้จิตปราศจากอุทธัจจะดังนี้

โอภาส ญาณ ปิติ ปัสสทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคาหะ อุပ္ภุชานะ
ความวางเฉยจากความนึกถึงอุเบกขาและนิกันติ ภิกษุ
กำหนดฐานะ 10 ประการนี้ ด้วยปัญญาแล้ว...นึกถึงโอภาสเป็น
ต้นอันเป็นธรรมฟุ้งซ่านและยอมไม่ถึงความหลงใหล...จิตบริสุทธิ์
ไม่เศร้าหมอง ภาวนาย่อมไม่เสื่อม...ไม่เคลื่อนจากจิตภาวนา...
ภิกษุยอมทราบชัดซึ่งความที่จิตกวัดแกว่งฟุ้งซ่าน ถูกโอภาสเป็น
ต้นกันไว้ ด้วยฐานะ 10 ประการ ฉะนี้แลฯ (ข.ป.31/ 542/ 255)

อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา 10 อย่าง (วิปัสสนูปกิเลส) คือ เมื่อผู้ปฏิบัติกำลัง
มโนการขั้น 5 อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดฐานะทั้ง 10 ประการนี้ขึ้น
แล้วเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุผลแล้ว เกิดความฟุ้งซ่าน ออกนอกเส้นทางของการของ
วิปัสสนาภาวนา วิธีปฏิบัติให้จิตสงบคือ กำหนดด้วยปัญญารู้เท่าทันฐานะทั้ง 10 ว่า

ไม่เที่ยง ไม่ใช่ของเรา เป็นผู้ฉลาดในอุปกิเลสจึงปฏิบัติธรรมได้ถูกต้องต่อไปจนบรรลุ
มรรคผล

5. วิเคราะห์การบรรลุธรรม

การบรรลุหรือหัตถผลเป็นความรู้ระดับญาณที่สูงที่สุดในพระพุทธศาสนา โดยอริยมรรคมีองค์ 8 นั้นเป็นหนทางแห่งการดับทุกข์ เป็นหลักธรรมในกระบวนการบรรลุธรรม สามารถจัดอยู่ในหลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นหลักสำคัญในการพัฒนาตนให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ดังมีพุทธดำรัสว่า

ส่วนอริยมรรคมีองค์ 8 พระผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์ด้วยชั้น 3
คือ วาจาชอบ 1 ทำการงานชอบ 1 เลี้ยงชีวิตชอบ 1 ทรง
สงเคราะห์ด้วย**ศีลชั้น** ความเพียรชอบ 1 ความระลึกชอบ 1
ความตั้งจิตไว้ชอบ 1 ทรงสงเคราะห์ด้วย**สมาธิชั้น** ปัญญาอัน
เห็นชอบ 1 ความดำริชอบ 1 ทรงสงเคราะห์ด้วย**ปัญญาชั้น**
(ม.ม. 12/ 508/ 391)

โดยชั้นของสมณะนั้นเป็นส่วนของสมาธิ (จิตตสิกขา) อันมีสัมมาสมาธิเป็น
หลักดังที่ได้กล่าวแล้ว และชั้นของวิปัสสนาคือส่วนของปัญญา (ปัญญาสิกขา) นั้นเอง
สำหรับกระบวนการกำจัดกิเลสชั้น หลักธรรมสำคัญ คือ การบรรลุวิชชาอาสวกยญาณ
คือ ญาณอันเป็นความรู้ที่เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส
อ่อนโยน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ โนมน้อมจิต
ไปเพื่อ**อาสวกยญาณ** ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่
ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินี...รู้เห็นอย่างนี้ จิตก็
หลุดพ้น แม้จากกามาสวะ...แม้จากอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้น
แล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้วรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์
อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้วกิจอื่น...มิได้มี (วิ.มหา.1/ 3/ 6)

จากพุทธพจน์ข้างต้น เมื่ออัสวักขยญาณเกิดขึ้นทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งในอริยสัจ ดังนั้นกระบวนการสำคัญในการบรรลุธรรมคือ การเห็นแจ้งและพิจารณาอริยสัจ 4 ด้วยการวนรอบ 3 อาการ 12 ดังนี้

ก็เมื่อใด ญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็น) ตามความเป็นจริง มีวนรอบ 3 อย่างนี้ มีอาการ 12 ในอริยสัจ 4 เหล่านี้ของเรابرสิสุทธิตีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้บุตรสมมาสัมโพธิญาณในโลก...ญาณทัสสนะได้บังเกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติที่สุด บัดนี้ ภพใหม่ไม่มี (ส.ม.19/ 1670/ 424)

คำว่ามีวนรอบ 3 คือ...สัจญาณ กิจญาณ และกตญาณก็ในวนรอบ 3 นี้ ญาณตามความเป็นจริงในสัจจะ 4 อย่างนี้...ชื่อว่าสัจญาณ ญาณที่เป็นเครื่องรู้กิจที่ควรทำอย่างนี้ว่า ควรกำหนดรู้ ควรละในสัจจะเหล่านั้นเกี่ยว ชื่อว่า กิจญาณ ญาณเป็นเครื่องรู้ภาวะแห่งกิจนั้นที่ทำแล้วอย่างนี้ว่า กำหนดรู้แล้ว ละได้แล้ว ดังนี้ ชื่อว่า กตญาณ (ส.ส.อ.31/ 426)

จากพุทธพจน์ข้างต้นทำให้เราทราบว่าอริยมรรคมีองค์ 8 นั้นเป็นหลักธรรมที่ประกอบด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เมื่อศีล สมาธิ (สมถะ) และปัญญา (วิปัสสนา) พร้อมบริบูรณ์เกิดญาณทัสสนะ ได้วิชา 3 มีอัสวักขยญาณ เป็นญาณที่ทำให้แจ้งในอริยสัจ 4 โดยการพิจารณาอย่างแยบคายด้วยรอบ 3 อาการ 12 สิ้นอัสวากิเลสตรัสรู้อย่างบริสุทธิบริบูรณ์ปฏิญาณตนได้ว่าบรรลุแล้วในธรรมทั้งปวง

6. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรม

จากที่ได้ศึกษาเรื่องมรรควิธีทั้ง 4 ในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยจึงสามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาทั้ง 4 แบบ อันมีผลต่อการบรรลุธรรมได้ดังนี้

มรรควิธีที่ 1 และมรรควิธีที่ 2 เป็นมรรควิธีที่เป็นในทิศทางเดียวกัน คือ เป็นการใช้สมถภาวนา (ฌานสมาบัติ 8) เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นวิธีที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นแนวทางที่มุ่งตรงสู่มรรค ผล นิพพาน อย่างถูกต้อง

ส่วนมรรควิธีที่ 3 เป็นกระบวนการที่ลงรายละเอียดในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ขั้นวิปัสสนาหรือการเห็นแจ้งในอริยสัจ 4 โดยการพิจารณาอย่างแยกค่าย ด้วยรอบ 3 อากาการ 12 ของขั้นที่ 5 ซึ่งวิปัสสนาภาวนาจะต้องทำควบคู่กับสมถภาวนาเสมอ เนื่องจากสมถภาวนาทำให้ใจสงบนิ่งตั้งมั่น เมื่อหยุดนิ่งแล้วจึงเห็นแจ้งสามารถพิจารณาสิ่งต่างๆ ได้ตามความเป็นจริง สามารถละสังโยชน์ไปเป็นลำดับและบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ในที่สุด ดังนั้นสมถะนั้นจึงแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ 1) ระดับโลกียฌาน ส่วนที่เป็นฌานสมาบัติ 8 ตามมรรควิธีสองแบบแรก และ 2) ระดับโลกุตตรฌาน ส่วนที่เป็นสมถะใช้เจริญควบคู่กับวิปัสสนา ตามมรรควิธีแบบที่ 3 เพื่อการตรัสรู้ธรรม

สำหรับมรรควิธีที่ 4 เป็นวิธีปฏิบัติเมื่อเกิดวิปัสสนูปกิเลส 10 ประการขึ้น ในขณะปฏิบัติธรรมให้กลับเข้าสู่มรรคที่ถูกต้องต่อไป ทั้งหมดนี้คือความสัมพันธ์เกื้อกูลกันของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาซึ่งมรรควิธีทั้ง 4 นี้ล้วนมีความสำคัญต่อการบรรลุธรรมทั้งสิ้น โดยสามารถสรุปเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 2

ลำดับและความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา
ต่อการบรรลุธรรม

ระดับพัฒนา ลำดับการบรรลุธรรม	รูปแบบในการปฏิบัติสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา	สภาวะธรรม, ความหลุดพ้น
สมาธิเบื้องต้น จนสมาธิเบื้องต้น มานาน 1-4 อรุณมานาน 1-4	แบบที่ 1 เจริญสมถะก่อนวิปัสสนา หรือแบบที่ 2 เจริญวิปัสสนาก่อนสมถะ	นิรโรค 5 ระดับ มืองค์มาน 5 ตามลำดับ ได้โลภียฉาน เจโตวิมุตติ (สมถะ)
โสดาปัตติมารค-ผล สกทาคามีมารค-ผล อนาคามีมารค-ผล อรหัตมารค-ผล	แบบที่ 3 สมถะควบคู่กับวิปัสสนา	ได้โลกุตตรมาน เจโตวิมุตติ (สมถะ) ปัญญาวิมุตติ (วิปัสสนา)

จากตารางข้างต้นจะเห็นว่าความสัมพันธ์ของสมถะและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุธรรมนั้นมีด้วยกัน 2 ระดับ คือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตตระ ในระดับโลกียะนั้น ความสัมพันธ์ของสมถะและวิปัสสนาจะเป็นไปในแบบที่ 1 (เจริญสมถะก่อนวิปัสสนา) และแบบที่ 2 (เจริญวิปัสสนาก่อนสมถะ) เพื่อให้ใจหยุดนิ่งมั่นคงระดับจากนิรโรค 5 (อุปจารสมาธิ) มีสภาวะธรรมในระดับฉาน (อัปปนาสมาธิ) เกิดองค์ฉาน 5 และเมื่อจิตนิ่งสงบละเอียดประณีตยิ่งขึ้นในระดับอรุณฉานซึ่งเป็นฉานในระดับโลกียะ จิตจะมีความหลุดพ้นในระดับเจโตวิมุตติที่พร้อมสำหรับการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาในระดับโลกุตตระต่อไป

ระดับโลกุตตระนั้น ความสัมพันธ์ของสมถะและวิปัสสนาเป็นไปในแบบที่ 3 (สมถะควบคู่กับวิปัสสนา) เป็นความหยุดนิ่งประณีตมากในระดับโลกุตตรมานที่เมื่อหยุดแล้วทำให้สามารถพิจารณาไตรลักษณ์ได้อย่างแท้จริงทั้งความไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตนในธรรมทั้งหลาย จนกระทั่งสามารถละสังโยชน์ได้เป็นลำดับ และบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละระดับ เป็นความหลุดพ้นในระดับปัญญาวิมุตติ

7. สรุปผล

จากการวิจัยเรื่องวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาต่อการบรรลุนิพพาน ทำให้ได้ข้อสรุปของการปฏิบัติสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนาว่า ตั้งแต่เริ่มต้นด้วยการปฏิบัติสมาธิจนถึงสมาบัติ 8 นั้น อยู่ในขั้นสมถะเป็นความหลุดพ้นชั่วคราวในระดับโลกียวิมุตติ ตลอดระยะเวลาที่ใจหยุดนิ่งในฌานนั้นกิเลสจะเข้าครอบงำไม่ได้ ต่อเมื่อเข้าสู่ในขั้นวิปัสสนาสามารถขจัดกิเลสได้หมดสิ้น จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นอย่างถาวรในระดับโลกุตตรวิมุตติ เป็นพระอรหันต์

แนวทางการปฏิบัติสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาทั้ง 4 แบบ วิเคราะห์ในแง่ความสัมพันธ์ที่มีผลต่อการบรรลุนิพพานได้ว่า มรรควิธีที่ 1 และมรรควิธีที่ 2 เป็นมรรควิธีในแนวทางเดียวกันที่ใช้สมถะเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา โดยมรรควิธีที่ 2 เป็นวิปัสสนาที่พิจารณาไตรลักษณ์ตามด้วยความคิดระดับปุถุชนจนเกิดความปลอดภัยวางอารมณ์ให้จิตรวมหยุดนิ่งเป็นสมาธิ (สมถะ) แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อไป มรรควิธีที่ 3 เป็นส่วนของการปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพานวิปัสสนาภาวนาจะต้องทำควบคู่กันไปกับสมถภาวนาเสมอ เพื่อพิจารณาขั้น 5 ด้วยอริยสัจ 4 ด้วยการรอกบ 3 อาการ 12 โดยแยบคาย สามารถละสังโยชน์และบรรลุนิพพานได้ และหากในระหว่างปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเกิดวิปัสสนูปกิเลส 10 ประการขึ้น มรรควิธีที่ 4 เป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้จิตปราศจากความฟุ้งซ่านเหล่านั้น ทำให้สามารถให้กลับเข้าสู่มรรคแห่งการปฏิบัติที่ถูกต้องต่อไปจนบรรลุนิพพานได้

ผู้วิจัยจึงสรุปผลการวิจัยได้ว่าการปฏิบัติธรรมตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุนิพพานนั้น สมถภาวนามีความสำคัญและจำเป็นที่จะละเลยไปไม่ได้ เนื่องจากไม่เพียงแต่เป็นจุดเริ่มต้นของการบรรลุนิพพานด้วยการทำจิตให้หนึ่งสงบระงับในฌาน 8 (โลกียฌาน) เพื่อที่จะเป็นบาทต่อยอดไปสู่วิปัสสนาเท่านั้น ในขั้นของวิปัสสนาภาวนายังต้องอาศัยความสงบนิ่งในฌาน 8 (โลกุตตรฌาน) เจริญควบคู่ไปกับการเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ เพื่อให้กิเลสถูกขจัดไปจนหมดสิ้น บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ได้ในที่สุด

8. ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากงานวิจัยนี้ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่มีผลเกื้อกูลกันนำไปสู่การบรรลุธรรม จึงมุ่งเน้นศึกษาเรื่องสมถภาวนาและวิปัสสนา และมรรควิธี 4 เป็นหลัก หากสามารถวิจัยลงรายละเอียดไปในเรื่องอื่นๆ เช่น ลักษณะกระบวนการของการบรรลุธรรม หรือกระบวนการในการจัดตั้งโยชน์เพื่อบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละลำดับขั้นโดยละเอียด ก็จะทำให้เห็นภาพของการปฏิบัติตั้งแต่เบื้องต้นจนกระทั่งหมดกิเลสบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ชัดเจนและเข้าใจยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยจึงเสนอแนะว่าในการวิจัยครั้งต่อไปหากได้มีการศึกษาวิเคราะห์ลงรายละเอียดในเรื่องเหล่านี้จะทำให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นและจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติธรรมให้เข้าใจแนวทางการปฏิบัติ นำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องตรงตามทีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้

รายการอ้างอิง

- การศาสนา, กรม. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 1, 8, 9, 10-14, 17, 19, 20, 23, 31, 34*. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.
- ประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนโร). (2537). *การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของสำนักวิเวกอาศรม (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์)*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ประชิด ธมฺมวโร (ผาดากแดด). (2548). *มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์ศึกษา)*. มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.

- พรรณราย รัตนไพฑูรย์. (2544). *การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน 4 ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหาวิทยาลัย (โชดก ญาณสิริ) (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์)*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2555). *พุทธธรรม* (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 32). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2541). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่มที่ 16, 17, 19, 51, 68, 76*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวงศ์ ชาญบาลี. (2525). *พระวิสุทธิมรรค ฉบับเล่มเดียวจบ*. กรุงเทพฯ: อานวยสาลีน.
- เรืองฤทธิ์ สุธีโร (ยศโสธร), พระมหา. (2547). *การศึกษาเปรียบเทียบแนวปฏิบัติกัมมัฏฐานของพระสงฆ์ไทยในปัจจุบัน: ศึกษากรณีวัดอัมพวัน สิมหะบุรี และวัดจันทาราม อุทัยธานี (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา)*. มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- Kongkarattanaruk Phrapongsak. (2010). The Method of Samatha-Vipassanā Practice in Contemporary Thai Buddhism. *Journal of Pali and Buddhist Studies*. 24, 69-70.
- Phramonchai Saitanaporn. (2009). *Buddhist Deliverance: A Re-evaluation of the Relationship Between Samatha and Vipassanā* (Doctor of Philosophy Department of Studies in Religion). University of Sydney, Sydney.